

Soós Amália

Kolozsvár

Köteles Sámuel morálfilozófiájáról és a kötelességetika hiányosságairól

Köteles Sámuel erkölcsfilozófiáját leginkább a német idealizmus határozta meg, egész filozófiai rendszerében nyomon követhető a transzcendentális szubjektumról és szabadságról, valamint az ezekből következő akarati autonómiáról alkotott idealista elképzelés. Akár azt is mondhatnánk, Köteles filozófiai elgondolása a kanti kötelességetika más szavakba öntése és másként rendszerezése. Tézisemet, valamint annak egyes hivatkozásait alátámasztandó, hadd idézzem Mészáros Andrásnak, a kiváló kutatónak az álláspontját: „Köteles Nagyenyed, Kolozsvár és Marosvásárhely után 1796-tól 1798-ig Jénában tanult, ahol elsősorban teológiával foglalkozott, de látogatta Fichte és Krug előadásait is. 1799-től Marosvásárhelyen volt a filozófia professzora, 1818-ban pedig a nagyenyedi filozófiai tanszékre nevezték ki, ahol később rektor is volt. Az Akadémia 1830-ban választotta rendes tagjává. Művei: *Az erköltsi filozófiának eleji I–II* (Marosvásárhely 1817); *Közönséges Logika vagy az értelem tudománya* (Marosvásárhely 1808); *A Philosophia Encyclopaediája* (Nagyenyed 1829); *Philosophiai anthropologia* (Buda 1839; posztumusz mű, Schedel Ferenc gondozásában). A szabadabb erdélyi szellem, valamint az, hogy Köteles tartózkodott a felvilágosodás társadalmi eszméitől, azt eredményezte, hogy kantiánus filozófiáját nagyobb akadályoztatások nélkül művelhette. Logikáját többször is kiadhatta, sőt etikájának előszavában leírhatta azt is, hogy alaptalanok azok a vádak, amelyek szerint a kritikai filozófia az erkölcsiség és a vallás legveszedelmesebb ellenfele volna. Tehát Köteles is a kanti eszmék vallásfilozófiai hasznát emeli ki. „Az erköltsi filozófiának eleji” egyébként teljesen Kant művein alapszik. Köteles egyúttal megteszi az első lépéseket azon az úton, amely a kantianizmustól a posztkantianus filozófusokon (Krug, Fries) és a brit pragmatikus gondolkodáson (Reid „common sense” elmélete) keresztül főként Szontagh kísérletébe torkollik. Kissé túlozva, de Köteles korabeli hírnevére alapozva talán joggal írhatta róla Pauer Imre: „Kötelest illeti a legnagyobb dicsőség, nemcsak azért, mert alapos előadása s jeles művei által (...) hatalmasan előmozdította a phil. művelődést, hanem különösen azért, mert eredetisége által felülmúlta összes elődeit, sőt egy új phil. irányzatnak (= egyezményes philosophia) is utat nyitott.”¹ Tudva azt, hogy Rozgonyi antikantianizmusa az angol empirizmusból táplálkozott, és hogy ezt a filozófiát az egyezményesek különös becsben tartották, talán érthető, miért maradhatott Köteles kantiánus hosszú időn át anélkül, hogy zaklatták volna, és hogy miért tüntették ki akadémiai tagsággal is élete végén. Köteles filozófiája az első jellemző példa arra, milyen irányt vett a magyar kantianizmus a 19. században. Hozzávetőlegesen 1794-től 1801-ig tehát számottevő kantiánus kezdte el működését a református iskolákban.”²

¹ Pauer Imre: *A philosophia történelme XII*. Pest 1869, 132., 128. (L.d. még: *Philosophiai Pályamunkák*. I. köt. Kiadja a Magyar Tudós Társaság, Budán 1835, 113.)

² Mészáros András: *A filozófia Magyarországon*. Kalligramm, Pozsony 2000, 107.

Morálfilozófiai kézikönyvét (1817-ben, Marosvásárhelyen) Köteles kettős céllal írta. Először is egy akadémiai-didaktikai célt követett, tanítványai kérésére ezek tanulását akarta megkönnyíteni, ismereteiket rendszerezni. Másodsor, a tanulmány nevelési célt szolgált, szerzője az ifjúság megigazítását, jobbá, erényesebbé nevelését látta benne.

A tanulmány elején Köteles leszögezte kutatásainak témakörét, meghatározását adva a morál fogalmának és az ezzel foglalkozó filozófiának. A morálfilozófia tárgya, írta, a szabadság és a szabad cselekedetek köre, minden más cselekedet, beleértve az ember természetes változásait is, kizárt a morál teréből. Morálisak csak azon cselekedetek lehetnek, melyek nem szükségszerűségből, hanem a szabadság gyakorlásából fakadnak, amelyeket nem valami külső oknál fogva, csak saját magukért kívánunk. A természeti változások, a politika, az okos magaviselet tudománya elválnak tehát az erkölcs tudományától, mert az ezeken belüli cselekedetek nem függenek mindig csupán a szabad akarattól. A morál princípiumainak, a szabad cselekedeteket vezérlő törvényeknek általánosoknak, szükségeseeknek és változatlanoknak kell lenniük.

A morál fundamentuma, meghatározó princípiuma Köteles szerint, akárcsak a kanti kötelességetikai elképzelésben, a cselekvő vagy erkölcsi okosság (*a ratio practica*). Köteles felvázolta a cselekvő okosság intézetét, azaz a tiszta ész tevékenységét, megkülönböztetve kétfajta okosságot. Az első, melynek tárgya az ismeret, célja az igazság keresése és a megismerés, vizsgálódó vagy szemlélődő okosságnak nevezte (*ratio theoretica, speculativa*), a másodikat pedig, melynek tárgya az akarat, amelynek törvényeket szab, cselekvő vagy erkölcsi okosságnak (ennek megfelelője a kanti elképzelés szerint az a gyakorlati ész, amely túllép saját tapasztalati használatán és ideák használatában, saját végcéljára vonatkozóan foglalkozik olyan dolgokkal, mint az akarat szabadsága, a lélek halhatatlansága vagy Isten létezése). Ezzel foglalkozik az etika tudománya, melyet Köteles ugyancsak két részre osztva képzelt el: az egyik rész az erkölcsi filozófia, a másik a „természet törvénye”, a természetjog. Ebben a filozófiai rendszerben az etika rendeltetése csak egy lehet, és ez az ember egyetlen célja is: hogy magát megtartsa eredeti karakterében és méltóságában. Világos tehát, hogy Köteles legfőbb gyakorlati elvként a kanti felismerést használta, miszerint az eszes természet öncélként létezik, avagy, fichtei kifejezéssel élve, az ész az egyetlen „magábanvaló”, melyhez viszonyítva az individualitások csak akcideneciaként tételeződnek.

E karakter és méltóság, az alapvető emberi mivolt két úton sérthető meg: vagy az ember maga tagadja meg, vagy pedig azt benne mások nem ismerik el és megsértik. Továbbhaladva e gondolatmenetben, Köteles a szabadság mezejét is két részre osztotta, a belső és a külső szabadságéra, amiből az következik, hogy az erkölcsi törvényadás is duális jellegű. A belső szabadság princípiumát a belső törvényadás jelenti, a maxima pedig a következő: minden cselekedetében az ember tartsa szem előtt eredeti méltóságát s azzal ellenkezőt sohase cselekedjen, az okosságon kívül más ne vezesse, mert ez a szabadság megtagadását jelenti. Más szóval a tiszta ész erejébe vetett hitet találjuk itt, abban a formában, ahogyan az a kanti transzcendentális szubjektum esetében is kirajzolódik. A külső törvényadás, a jog princípiuma Köteles Sámuel elgondolásában pontosan a kanti maxima: magad külső szabadságát úgy szorítsd meg, hogy a mások szabadsága is elférjen a tied mellett. A belső törvényadás célja tehát az emberiség erkölcsi

kifejlődése, az „erkölcsi ország” tökéletességre jutása,³ a külső pedig a polgári társadalom tökéletessége, a törvényesség és a jogok tökéletes birtoklása és megtartása.

Egy ilyen tudomány, mely azon kérdésekre keres választ, hogy *mi lehet az ember?, nem természeténél fogva micsoda célt kell cselekedeteiben követnie?* – az erkölcs tudománya – nem művelhető egymagában, hanem szoros kapcsolatban áll a pszichológiával, az antropológiával, a természetjog tudományával és a történelemmel. Olyan tudományok ezek, olvashatjuk Köteles munkájában, melyek az ember erkölcsi megnevelését segítik elő, a történelem például azért fontos, mert ebben mérhető le az erkölcsiség kifejlődési foka. Ugyanakkor a morálban látta a vallás, a politika, a törvényhozás, a nevelés mesterségének fundamentumát, ami azért fontos, mert Köteles mindeme intézményeket alárendelte az erkölcsnek, megtámadva még a vallás autonómiáját, hegemóniáját is (amint azt Hajós József is kiemelte) – ami egyszerű értelmezésben annyit jelent, hogy a vallási törvények is a tiszta ész imperatívuszát követik.

Ezen általánosabb, bevezető rész után következik a *Tiszta erkölcsi filozófia* tárgyalása, ezen belül pedig *Az erkölcsi okosság kritikája*. Amint látható, már a fejezet címének fogalmi is erős kanti hatásról árulkodnak, és ez a fogalmi hatás teljesen érthető, hiszen Köteles volt Kant magyarítója Erdélyben. Erkölcsi rendszerének felépítésében Köteles az ember kettős természetéből indult ki, a *res extensa* és a *res cogitans* megkülönböztetéséből, hogy aztán kifejtse az okosság által vezényelt akarat fölényét az ösztönök által vezérelt akarattal szemben. Az ember mint tiszta állati-testi természet és okos vagy erkölcsi természet kettősségének felfogásából következik, hogy az akaratot kétfajta rugó mozgatja: az érzékek (önszeretet) és az okosság. A testi természetet vezérlő ösztönöket ismét két csoportba osztja: a természeti, vak ösztönökre, melyekhez nem társul semmiféle ismeret és amelyeknek célja a fajfenntartás és a jólét (személyiség kifejlődése előtti ösztönök), és az értelmes ösztönökre, melyek magasabb célokat szolgálnak (pl. a lélek munkásságának gyarapodását) és valamilyen értelmi tevékenységgel kapcsolódnak össze. Maga a vágy is duális természetű Köteles rendszerében, kívánás és utálás formájában jelenhet meg. Az ember állati természetének fő célja a gyönyör, a jólét és boldogság, az amor proprius pedig elválaszthatatlan az emberi természettől.

Mint erkölcsi valóság, az embernek az akarat indítékát az erkölcsben önmagában, magában a tiszta észben (okosság) kell megtalálnia, nem pedig valami külső okban, ez a teljes és tökéletes szabadság feltétele. Az akarat tehát az arra való tehetséget jelenti itt, hogy az ösztön vagy az okosság útját kövessük-e bizonyos cselekedeteinkben. A szabadságnak negatív és pozitív értelmét találjuk itt meghatározva. A negatív értelemben vett szabadság alatt Köteles azt érti, hogy az ember függetleníti magát az érzékek birodalmától és vágyaitól (ti. a kanti kötelességszerű cselekedetek). A pozitív értelemben vett szabadság azt feltételezi, hogy az akarat egyedül az okosság által meghatározott, tehát egy törvényhozó tiszta észről van szó, ebben a konjunktúrában a szabadság egyenlő az autonómia fogalmával (kötelességből való cselekedetek). Szemben a természeti törvényekkel, melyek rajtunk kívül, a priori adottak és melyeknek totálisan alá van vetve az ember, az okosság törvényét az ember adja magának, szabadságából kifolyólag.

³ Jól érezhető itt az idealista álláspont, amely azonban teljes mértékben összeegyeztethető volt a teológia szempontjaival, és, teszem hozzá, elképzelhető, hogy Köteles szóhasználatában az „erkölcsi ország” megnevezés is ezért, tudatosan és szándékosan váltotta fel a „célok birodalmát”, amely kontextusában Kant meghatározta a méltóságot.

Ezek után Köteles azt próbálta bebizonyítani, miért nem lehet a morál alapja semmilyen más princípium a *ratio practican* kívül. Az erkölcsi princípiumok két válfajáról beszélt: az anyagi (materias) és a formális (formás) elvekről. Az elsők egy külső cél elérésére törekvő cselekedetet javasolnak és indítóokuk az érzésekben kereshető (materialis, szubjektív célokat követő hipotetikus imperatívuszok), a második csoportba tartozó princípiumok az okosságon kívül más célt nem ismernek, mind az indítóokat, mind pedig a célt az okosságból merítik (ezért csakis kategorikusak lehetnek). Köteles maximája azt mondja ki, hogy a morálban az érzékenységet mindig alá kell vetni a tiszta ész hatalmának: „Légy az, ami vagy, ti. okos valóság, s mint okos valóság, tartsd meg a te eredeti karakteredet és méltóságodat, tartsd meg magadat a te függetlenségben. Más szókkal: cselekedj mindenkor a tiszta erkölcsi okosság szerint, és azon kívül semmi egyéb által ne engedd magadat vezéreltetni és a cselekedetekre meghatározatni.”⁴ Köteles idealista álláspontra helyezkedve próbált az ellen érvelni, hogy a törvény betartása a gyönyör és kellemesség érzését elnyomja és ezáltal börtönként hat, zsarnoksággént értelmezett. Az erkölcsi törvény betartása által felébred az emberben felséges rendeltetésének gondolata – olvashatjuk érvelésében –, és e méltóság gondolata és érzése erősebb a gyönyör és a kellemesség érzésénél.

Ezek után sorra tárgyalt valahány anyagi princípiumot, elsőként éppen a boldogság elve kerül elemzésre. Az erkölcsre nézve a boldogság azért nem lehet meghatározó, mert idő, hely és személyek által meghatározott és még ugyanazon személy esetében is különbözik, hogy mit jelent a boldogság ma vagy holnap, itt vagy máshol. Mivel pedig a boldogság nem ugyanazt jelenti mindig és mindenki számára, elérésére egységes, általános törvényt szabni lehetetlen, az erkölcsi princípium viszont, amint már kifejtettem, általános és változatlan. Ha elismernénk a boldogságot mint általános törvényt, ez önmaga megsemmisítéséhez vezetne, mert akadhat ember, aki saját boldogságát másokénak lerombolásában láthatná.

A második elv a sorban az erkölcsi érzés, a *sensus moralis* princípiuma, azaz a jó és rossz, igazság és igazságtalanság megérzésére, megkülönböztetésére való hajlandóság. Ezen hajlandóságot Köteles Sámuel szerint az észnek köszönhetjük, az okosságból fakad és nem velünk született képesség. Érve a következő: ha velünk született volna, sosem hibázhatnánk cselekedeteinkben, sőt, mindenkiben ugyanaz volna az erkölcsi érzés. Mivel pedig az észből fakad, nem az erkölcsi érzés tehát a morál alapja, hanem az okosság, amelyből születik.

Ami a nevelés princípiumát illeti, felismerhető itt a Montesquieu koncepciójának elfogadása. Köteles elvetette a szkeptikusok álláspontját, miszerint a jó és rossz közti különbség csak nevelés és szokás dolga lenne, hangoztatva, hogy az emberi életben az önnevelésnek mindig tere marad. Az ember nem követi a tanult erkölcsöket és szokásokat minden átgondolás, megvizsgálás nélkül, a jó és rossz különbsége függ ugyan a neveléstől és a kulturabeli szokásoktól, de éppen úgy az okosság fejlettségi fokától is.

A polgári alkotmány elvének elemzésében következtetése az, hogy nem lehet az erkölcsöt teljes mértékben a társadalmi élet haladásából származtatni, de fordítva elvégezhető a művelet. A polgári alkotmány célja a közjó, az állam boldogsága, de e polgári alkotmány mértéke nem más, mint az erkölcsiség.

A tökéletességnek Köteles minden heteronómiás princípiumok közt elsőbbséget tulajdonított, mert ennek esetében a kötelesség fundamentuma nem az érzékenység

⁴ Hajós József: *Köteles Sámuel*. Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest 1969, 183.

vagy a külső, idegen akarat, hanem csupán az okosság. Mégsem mondható el, hogy tisztán a tökéletesség képzete meghatározhatja, hogy mi az erkölcsi jó. Ha fő célként az erkölcsi tökéletességet feltételezzük, ez a következő maximát eredményezi: „Úgy tökéletesítsd magadat, amint az erkölcsiség vagy az erkölcsi cél kívánja”, ez pedig logikailag körben forgó érvelés lenne, hiba. Köteles összehasonlította a sztoikusok kötelességről alkotott elméletét Wolff gondolatmenetével, pártfogolva inkább a sztoikus elméletet, ám abban velük sem értett egyet, hogy csak lelki tökéletességről kell értekezni s hogy az ember csak lelki valóság lenne (nyilvánvalóan egy ilyen állásponttal a középkori teológia-filozófia és Descartes után már nem is érthetett egyet).

Köteles szerint az Isten akaratának princípiuma sem fogadható el a morál alapjaként, mert csak az okosság által tudhatja meg az ember, hogy mi az Isten akarata, elsőbbséget tehát a tiszta ész élvez. A fejezet végkövetkeztetése, hogy a felsorolt anyagi elvek közül egyik sem lehet a morál „kútfeje”, mert nem az okosság, hanem az érzékenység szüli itt a törvényt.

A következő fejezet az akaratról és az akarat szabadságáról értekezik. Elgondolása szerint szabadság nélkül nincs méltóság, fő cél, rendeltetés az életben. Megint csak kantianus alapokon háromféle szabadságról van szó: a transzcendentális, az erkölcsi és a törvényes szabadságról, ezek közül az első kettőre tért ki bővebb elemzésben. A transzcendentális szabadságot a Kant által megadott értelemben használta, azaz olyan szabadság, melynek tárgya a tapasztalás és érzékelés felett áll. Párhuzamot vont az indeterminista és a fatalista álláspontok között, ő maga inkább az indeterminizmus elfogadására hajlott, de végső következtetése, hogy az akarat szabadsága összeegyeztethető a természeti szükségszerűséggel: azaz, amint a természet létezése leírható a szükségszerűség törvényeivel, úgy a tiszta ész működése is megragadható saját szükségszerűségeinek logikai konstrukciójában. Továbbfejlesztve a gondolatmenetet, ha elfogadjuk MacIntyre megállapítását, miszerint ebben a kötelességetikában az erkölcsi szabályok minden eszes lény számára ugyanazok és kötelezőek, azért lényegében nem számít, hogy meg tudjuk-e valósítani őket, csakis a megvalósításukra irányuló akarat a fontos, azt kell mondanunk, hogy a kanti (és tehát a Köteles által kidolgozott) kötelességetika szerint mindenki morális. Jogos tehát a kérdés, hogy akkor mit kezdhetünk pl. az elmebetegekkel, hiszen az mégsem állítható, hogy esetükben az ész működése ne lenne alárendelve valamely *másfajta* szükségszerűségnek? A kantianus filozófia megoldása ugyanis egyszerűen az etika teréből való teljes kizárásuk lehetne.

Amint az Köteles Sámuel egész kötelességetikájára jellemző, a duális felfogás a tiszta okosság tárgyát, az erkölcsi jót is jellemzi. A jó lehet fizikai vagy erkölcsi értelemben vett jó, a fő jó pedig jelenti a legfelsőbb jót és a teljes jót (az erény és a boldogság tökéletes harmóniáját).

Művének második fő része *A közönséges erkölcsi képzetek szisztemája vagy erkölcsök metafizikája szoros értelemben*. Már a fejezet kezdetén a törvény meghatározását találjuk, mely nélkül nem lehet cselekedni, ha okosan és szabadon akarunk eljárni. A törvény vizsgálata tehát elsőbbséget ismer, de a szabadság törvényeit nem úgy kell vizsgálnunk, mint kényszert, hanem mint erkölcsi szükségességet.

A célok rendszerében a legfelsőbb az erkölcsi cél, minden mást ennek kell alávetnünk. Egész létünk célja pedig, amint olvashatjuk, magunk erkölcsi nemesítése, ugyanakkor cél nélkül nem lehet okos cselekedetről beszélni.

Az eszközök rendszerében is szerteágazás van, beszélhetünk szükséges vagy történetes (helyettesíthető), fő vagy mellékes, mellérendelt vagy egymásnak alárendelt esz-

közökről (melyek célok és eszközök egyaránt). Köteles kitért elemzésében annak a mondásnak minősítésére is, amely annyiszor használatos, ti. hogy *a cél szentesíti az eszközt*, amelyet ő filozófiai felfogásának megfelelően elvetett (egy másik embert semmiképp nem használhatunk eszközként, semmilyen nemes cél érdekében, ez a kanti felfogás határozta meg Köteles egész morálfilozófiai szisztémáját, azaz a gondolat, hogy minden ember önmagában cél).

Az indítóokok alatt azon ösztönöket, rugókat értjük, amelyek által az akarat a törvénnyel megegyező cselekedetre indítatik. A morális cselekedet esetében ezen indíték csakis a tiszta észben kereshető, az erkölcsi cselekedet képzelet az okosság által meghatározott akarat tökéletességre vitelét jelenti, melyhez személyes erő és munka szükséges. Az akaratnak az erkölcsi törvénytől való függését nevezte Köteles a köteleztetésnek, mely a tiszta erkölcsi okosságból származik. A törvény tisztelete köteleztetést, végül pedig köteleiséget eredményez.

A kötelességgel összefüggésben a jog (*jus*) képzetéről is szó esik. A jog azon feltételek összességét jelenti, amelyek mellett egyik ember akarata összeférhet vagy egybeeshet egy másikéval az általános (közönséges) törvény szerint. A jog mindig legalább két személyt feltételez. Az ember élhet a kényszerítés szabadságával, azaz kényszeríthet egy másik személyt kötelességei teljesítésére. Minden kötelességnek a mások részéről bizonyos jog felel meg, de nem minden jog feltételez köteleiséget (a legnagyobb törvényesség gyakran a legnagyobb igazságtalanság – olvassuk). A formás vagy tiszta jogban fedezhető fel (formális?) erkölcsi természetünknek fundamentuma. A jogok felosztásában több kategóriát találunk, de a szöveg főként a személyi jogok – személyünk fenntartására és okosságunk szabadon gyakorlására való jogok – elemzésére tér ki. Ezek „örök” emberi, elidegeníthetetlen jogok, méltán kell főként ezeket szem előtt tartanunk az erkölcsös cselekedetekben.

A virtus képzetében (a lélek-akarat azon erejében, hogy az indulatokon fölül emelkedjen, a kötelesség teljesítésében) nem a lelkesedésnek, a jó iránt való buzgóságnak van primátusa, hanem a csendes, józan megfontolásnak és ítélő erőnek, mert, gondolta Köteles, állandóbb az az erény, amelyet a megfontolás vezényel. Az erkölcsi törvénnyel szemben kétfajta emberi viszonyulás lehetséges: a jó karakter, amely az erkölcsi törvényt állandó maximául fogadja, és a rossz karakter vagy a karakter hiánya, amely esetében nem beszélhetünk princípiumról, csak a hajlandóságok, ösztönök, körülmények kormányozzák.

Amennyiben az emberek végrehajtói az erkölcsi törvénynek, eszességük és szabadságuk által önnön célok, így tehát belső, eredeti nemességgel, méltósággal, beccsel bírnak. A tanulmányban a becs fogalmának is kétfajta értelmezését találjuk: a belső becs jelenti a méltóságot, a belső beccsel rendelkező dolgok nem helyettesíthetőek, a külső becs pedig egy olyan ár, amivel rendelkező dolgokat hasznosságukért becsülünk.

Ebből a kötelességfilozófiából, mely annyira hasonlatos a kanti rendszerhez, nem maradhat ki a lelkiismeret tárgyalása sem. Azt mondhatnánk, Köteles itt is egyfajta kettős felfogás híve, mert a lelkiismeret fogalmát néhol úgy értelmezhetjük tanulmányában, mint egy előzetes lelkiismeretet,⁵ egy, a választást befolyásoló tudatot, máshol pedig a cselekedet utáni bíróként, mely összeméri cselekedeteinket a törvénnyel. Az előzetes lelkiismeretet a tanulmány *erkölcsi vagy törvényadó okosságnak* nevezi.

⁵ E tekintetben ld.: Egyed Péter: A kanti lelkiismeret- és kötelességtika átértékelése a posztmodern korban. In: *Református Szemle* 2006/6, 685–703.

A következő nagy részben, a *Tiszta aszkétika vagy a tiszta erkölcsi okosságának metodológiája* című fejezetben következik a különböző kötelességek rendszerének strukturális bemutatása, ahol Köteles kifejti a kötelességek helyét, meghatározza őket és egymáshoz való viszonyukat. Ez a rész az eddigi, teoretikus fejtegetéseknek mintegy alkalmazott filozófiája, azt vizsgálja, hogy konkrétan a szociális élet terén hogyan működik ez a morális építmény. Itt érezhető talán legjobban, hogy Kant nézetei mellett Köteles, annak ellenére, hogy Fichte filozófiáját elvetette, a fichtei teóriák erős hatása alatt rendezte el a társadalmi viszonyokat az etikai keretben, előrejelezve egyes szakmai etikák születését és megmutatva etika és jogfilozófia átfedéseit (Köteles a társadalmi élet szereplőinek különböző osztályai és szférái számára külön-külön kidolgozta az erkölcsi elveket, ezért a mű eme harmadik részének felosztása Fichte *Az erkölcsstan rendszerének* tagolására hasonlít).

A világban kötelességeink két fő csoportra oszlanak, az emberek iránti és a nem emberek iránti kötelességekre. Az anyagi dolgok, a környezet stb. iránti kötelesség csak annyiban az, ami, amennyiben betartása által a magunk emberi mivoltát tartjuk meg. Ha nem teljesítjük e kötelességeinket, magunkban a méltóságot és az emberiséget károsítjuk. Az emberek iránti kötelességeket ismét tagolni kell a magunk iránti és embertársaink iránti kötelességekre. A legszorosabb értelemben csak a magunk iránti kötelességet kell betartani, mert az már a másik kettőt is magában foglalja: önmagunk okossága iránt való tiszteletünk kötelez a felebarátok iránti morális magatartásra is.

A magunk iránti kötelességek fundamentuma tehát az emberi természet eredeti méltósága. Köteles kihangsúlyozza, hogy önmagunkban vagy embertársunkban egyaránt az emberiség egészét kell tisztelnünk. Önmagunkkal szemben vannak szoros vagy tökéletes kötelességeink (tagadó kötelességek, azt mondják meg, mit nem kell tenni), ezeknek célja a testi és erkölcsi épség megtartása, a lét. Másodsorban vannak hiányos vagy tágas kötelességeink (parancsolóak, azt mondják meg, mit kell tenni), amelyek a testi és erkölcsi tökéletesítést mozdítják elő, céljuk pedig az erkölcsi és testi jólét.

Önmagunk, mint erkölcsi valóság iránti kötelesség a magunk illendő becsülése, a haszonkeresés és szolgálalkúság elutasítása. Fontos megjegyezni, hogy ez az önbecsülés, az erkölcsi tökéletesítés, a lélek felemelkedése nem önszeretetet vagy kevélységet jelent a morális horizontban. Az általános parancs a következő: tartsd meg a te eredeti méltóságodat, becsüld meg magad személyében az emberiséget! A szerző elgondolásában ebből három másik fő parancs következik: 1. ne legyünk szolgálalkúek, 2. ne hazudjunk és 3. ne fősvénykedjünk, s ne vessük alá magunkat a külső dolgoknak. Csak az erkölcsi alázatosság igaz, a szolgálalkúság, hízalgés hamis alázatosság. Ezek, akárcsak a kétszínűség, képmutatás (színes alázatosság), erkölcsi méltóságunk érzésével ütköznek.

Ugyanebbe a kategóriába tartozik a külső szabadság megtartásának kötelessége, de ez nem csak az okosság által meghatározott, hanem ösztönünk is erre késztet. Erkölcsi viszont csak a polgári szabadság lehet, ahol az ember a törvénytől függ, nem pedig a vad, zabolátlan szabadság, mely a primitív közösségek állapotára jellemző.

Önmagunkkal, mint erkölcsi valósággal szembeni parancsoló kötelességeink a következők: a megismerő tehetség művelése az erkölcsi célra, elméleti tehetségeink harmonikus fejlesztése a lelki egészség érdekében, önmagunk lelki is fizikai formálása olyanképpen, hogy minél több célra alkalmasak legyünk – ide tartoznak a sportolás és a rendszeres munka iránti kötelességek is. Nem dolgozni annyit jelent, mint nem élni, olvassuk a kézikönyvben. A lusta és tunya élet a rossz és a véték alapja, mert ezen élet-

formában a test és lélek nem művelődik s nem fejlődik. Magunk és a polgári társadalom nemesítését és boldogítását munka által érjük el, írja Köteles. A boldogság képzetét az erkölcsi megnyugvás, az önmagunkkal való megelégedés (mely a munkát kíséri) és saját sorsunkkal való megelégedés jelentik. A morális élet megengedi az élet ártatlan örömeit, amilyen az életmódban s ruházatban való fényesség (ha a „természet határaitban” van, azaz nem extrém fényűzés) vagy a játékok – melyek a lélek és a test felvidítését, pihenését szolgálják munka után. Hosszabb fejtegetést találunk a műben a színházi előadásokról, amelyek hasznosak lehetnek a morális élet szempontjából, ha e színművek a jó erkölcsöt és illendőséget nem sértik, babonaszokásokat és hamis princípiumokat nem terjesztenek. A drámában a virtusnak kell győzedelmeskednie és a színészeknek tiszta életű, jó erkölcsű személyeknek kell lenniük – ekkor a színház és a zene nemesítheti az embert.

Önmagunk, mint testi valóság iránti kötelességünk az élet megtartása iránti kötelesség, ezért az öngyilkosság olyan bűn, amelyben önmagunk személyével és benne az emberiség ideájával pusztá eszközként bánunk. A régi mondás, miszerint *ép testben ép lélek* van, ebben a rendszerben azt indokolja meg, hogy miért kötelességünk az egészségünk fenntartására törekedni. Az élet iránti kötelességből következik az edel és ital iránt való kötelesség. A tanulmány viszont megjegyzi, soha nem szabad az ételt-italt célként tekinteni, csupán csak az élet fenntartásának eszközeiként. Sőt, a vendégség, mulatság sem kizárt egy morális életből, hacsak ezen mulatozások nem sértik az erkölcsöt és az illendőséget, az ártatlan világi örömeik megtagadását Köteles fanatizmusnak nevezi.

Felebarátaink iránti kötelességeink tárgyalása szükségessé tette Köteles számára a jogok alaposabb vizsgálatát, amelyeket természeti jogokra és szerzett jogokra osztott fel. A természetjogok alapja a természet, tehát el nem idegeníthetőek, a szerzett jogok viszont megegyezésen, szerződésen alapulnak és változhatnak. Az alapvető emberi jogokat Köteles tökéletes jogoknak nevezi, ilyen pl. a szabad gondolkodás joga, a szabad cselekvés, a szólásszabadság, a vallásszabadság, az életre és egészségre való jog vagy a tulajdonhoz való jog.

A szabad társulás jogát, az öröklésre való jogot, valamint a segítségkérés jogait Köteles hiányos vagy tágas jogoknak nevezi, persze, ezekkel élni csak mások kényszerítése nélkül szabad. Fő kötelességünk a mások megbecsülése. Felebarátunk életét csak akkor jogos kioltani, ha az törvény szerint halálra ítéltetett vagy önvédelem esetén egy igazságtalan támadó ellen. Ilyenformán igazságosak tehát a védekezési háborúk, de a háborús támadás csak abban az esetben morális, ha a veszedelem fenyegetően közel van, és nem kerülhető el másképpen. Az erkölcsi maxima szerint még a tudatlan, ostoba vagy rossz embertársainkkal szemben is vannak kötelességeink, becsülnünk kell őket. A kevélység, akár testünkkel, akár elméleti tehetségeinkkel hengegünk, súlyos bűn.

Amint arról már szó volt, a szabadság joga eredeti és természetes jog, azért mindenkinek joga van a belső szabadságra (akarat szabadsága, gondolkodás szabadsága) és a külsőre (szabad cselekvés, szólásszabadság) is. Mások szabadságát erkölcsös cselekedet nem sértheti meg, nem kezelheti embertársunkat rabszolgaként. Hobbes és Spinoza filozófiai elméletei ellen Köteles amellet érvel, hogy az ember a maga embertársának nem természet szerinti ellensége, hiszen akkor mi haszna a bennünk lévő erkölcsiségre való tehetségnek, vagy az olyan érzéseknek, mint barátság, empátia, sze-

retet, társaságra vágyás⁶ Érvelésében kifejti a négerekkel folytatott kereskedelem embertelenségeit és az abból származó haszon nagyságát, mígnem korára nem jellemző toleranciával és humanista érzéssel megjegyzi: a rabszolga-kereskedelem „mocská az emberiségnek”.

A tulajdonhoz való joggal összefüggésben beszélhetünk a kártérítés kötelességéről, ha valamely embertársunkat megkárosítottuk tulajdonában, vallási vagy polgári szabadságában, szólásszabadságában. Köteles morálfilozófiája a tolerancia jegyében áll, bár korának gondolkodása nem volt ennyire szabadelvű.

A jóság vagy szeretet kötelességei felebarátunk iránt arra indítanak, hogy felvállaljuk felebarátunk erkölcsi tökéletességének előmozdítását. Ez két dolgot jelenthet: először is, hogy elősegítsük értelme felvilágosulását, vagy legalább ne gátoljuk az igazság megismerését, babonáságokat és félrevezető információkat ne terjesszünk, másodszor jelenti az akarat nemesítését, jobbá formálását. Köteles maximája úgy hangzik, hogy mások boldogsága mindenkor legyen célunk. Többször találkozunk a szövegben a világpolgár kifejezéssel, a szerző szerint a szeretet kötelességeinek az egész emberiségre ki kell terjedniük, ez pedig nem más, mint kozmopolitizmus.⁷

Mivel a természeti ösztön és az okosság egyaránt a társas lét felé hajtja az embert, ezért a társas életben fontos a moralitás szabályait leszögezni. Köteles beszél itt házassági, atyai, gazdai, polgári és világpolgári kötelességekről. Az első kategóriába tartozó kötelességeknél kimondja, hogy a házasságon kívüli társaság becstelenség, ezért mindenkor ehhez kell ragaszkodnunk kapcsolatunkban. Modern, toleráns felfogásának megfelelően azt is hangoztatja, hogy a házasságon kívül született gyerekeket nem szabadna büntetni, semmilyen állampolgári jogot nem szabadna tőlük megtagadni, a büntetés kizárólag a szülőket illeti meg.

Köteles természetes állapotnak tekinti a vagyonkülönbséget, ahol a szegényebbek bér fejében dolgoznak a tehetősebbeknél. E gazda és munkás közti kapcsolatnak viszont, ha morális akar lenni, szerződésen kell alapulnia, mely leszögezi a felek jogait és kötelességeit, és amelynek előírásait be kell tartani mindkét félnek. A felsőbbek becsüléssel tartoznak az alsóbb rendek iránt, ugyanakkor az alsóbbak tisztelettel a felsőbb rétegeknek.

A polgári társaság kötelességeinek célja a törvényes szabadság megtartása, a polgárok jogainak védelmezése. Ha magunk szabadsága nem sérti a másokét, akkor jogosultak vagyunk a polgári szabadságra. Az állam kötelessége az, hogy intézmények és törvények által előmozdítsa a boldogság és erkölcsiség állapotát. Tekintettel arra, hogy az állam törvényhozó, végrehajtó és bírói hatalomból áll, Köteles is többféle polgári kötelességről beszél. A törvényhozók kötelessége a nép jogait igazságosan teljesíteni, szabadságát megtartani, az emberiség iránti felelősségből kifolyólag olyan törvényeket hozni, melyek egyeznek a természet és az erkölcsiség örökös princípiumaival. A végrehajtó hatalom közigazgatási kötelességei közé sorolja a törvényességnek való alávetést és a törvény másokkal való megtartatását. A végrehajtó hatalomnak nem szabad személyes érdekeit az állam érdekei fölé állítania, olvashatjuk Köteles Sámuel értekezé-

⁶ Figyeljük meg itt az erkölcsiség és a többi *érzés* világos elhatárolását, erre még részletesebben ki fogunk térni.

⁷ Csakhogy, ha a szeretet egy racionalizált, az ész autonómiájának engedelmeskedő érzés lesz, ha pedig minden eszes lény morális, akkor logikusan következik, hogy mindenki mindenkit szeret. Ezzel azonban máris benne vagyunk a kötelességetika buktatóiban, hiszen minden emberi tapasztalatunk szerint a legnagyobb dilemmánk mindig *ész és érzékiség* parancsai közti választásunkban rejlik.

sében. A morálisan cselekedő bírónak tökéletesen kell ismerniük a törvényeket és jogokat, szorgalommal fel kell készülniük munkájukban, valamint félelem, részrehajlás, haszonlesés, kedvezés és gyűlölet nélkül mindig igazságosan kell ítélniük, pártfogóiként az „ártatlan ügynek”.

A baráti viszonyok moralitása abban áll eme tanulmány szerint, hogy a felek minél inkább törekednek a barátság ideáját megközelíteni. Amint bemutatóm elején írtam, Köteles eme munkáját elsősorban tanítványai és az oktatás számára jegyezte le, ezért kitért a tanítói és tanulói kötelességek felsorolására is. Érdekes sorát állította fel az oktatói kötelességeknek, amint következik: az oktató kötelessége a tanulók elmei és erkölcsi tehetségeinek fejlesztése, hasznos polgárokká és jó emberekké formálása. Nemkülönben jól felkészültnek és jó pedagógusnak kell lennie, ismernie kell tanítványai szellemi képességeit és egyszerűen, közérthetően, természetesen kell előadnia. A moralitás keretei azt is magukba foglalják Köteles szerint, hogy hűségesen, szorgalmasan és jókedvvel kell tanítani, tisztelni kell a tanítványokat (nyájasság). Fejleszteni kell bennük az ítélőerőt és a választó tehetséget, a virtus tiszteletét és szeretetét. Morális ugyanakkor, ha a büntetésben részrehajlás és igazságtalanság nem esik, ha a tanár által megszabott büntetés arányos az elkövetett hibákkal, bűnökkel.

Ami végsősoron a kantianus kötelességetikának legnagyobb és megoldatlan problémája marad (amint a jelen tanulmány során többször jeleztem), az, amit már Pascal tudott, és amire utólag Max Scheler hívja fel figyelmünket *A formalizmus az etikában és a materiális értéketika* c. művében: „Egész szellemi életünknek – nem csupán a létmegismerés értelmében vett tárgyi megismerésnek és gondolkodásnak – vannak ugyanis „tisztja” – az emberi organizáció tényeitől lényegüknél és tartalmuknál fogva független – aktusai és aktustörvényei. Még a szellem érzelmi oldalának, az érzésnek, az előnyben részesítésnek, a szeretésnek, a gyűlölésnek és az akarásnak is van *eredetileg apriori* tartalma, amelyet *nem* a „gondolkodástól” kölcsönöz, s amelyet az etikának a logikától teljesen függetlenül kell kimutatnia. Létezik apriori „Ordre du coeur” vagy „logique du coeur”, mint Blaise Pascal találóan mondja”.⁸ „Kant (...) annál határozottabb abban, hogy végső fokon minden érzést, még a szeretést és gyűlölést is – mivel nem tudja az ész szférájába utalni őket – az „érzéki” szférához számít, és így kizár az etikából.”⁹ Scheler ugyanis jól látja, hogy az emberi szellemről szóló diszkurzusban nem kimerítő az ész és az érzékiség ellentétére való felosztás, lennie kell valamilyen többletnek, amelyet ő *az érzelmi szféra apriorizmusának* nevez: „Ezért teljesen alaptalan feltevés az is, amely Kantot arra ösztönzi, hogy az ’érzés’, a ’szeretés’, a ’gyűlölés’ stb., mint alapvető erkölcsi aktusok mindenfajta bevonásában már az etika *eltévelyedését* lássa...”¹⁰

Amit tehát a Köteles által kidolgozott etikának is felróhatunk, az pontosan az ember individualitásának zárójelbe tétele, hiszen, ha elfogadjuk az ész működéséről szóló szükségyszerűség-teóriát, e személyesség csakis az érzelmekben, *a szív logikájában* rejtőzhet. És ekkor még nem vettünk figyelembe olyan modern pszichológiai megfontolásokat, amelyek a megismerés, tanulás, emlékezés minden mozzanatához érzelmeket rendelnek, az ész minden törvényszerűségét valamely érzellemmel párhuzamosan tárgyalják. Véggkonklúzióként hadd mondjam el, hogy egy effajta kötelességetikai rendszer véleményem szerint csakis arra használható, hogy bizonyos társadalmat *kordában lehes-*

⁸ Max Scheler: *A formalizmus az etikában és a materiális értéketika*. Budapest, Gondolat 1979, 110.

⁹ Uo. 111.

¹⁰ Uo. 112.

sen tartani, de nem hatékony, nem tud mit kezdeni az emberi természet reális feszültségeivel, amelyeket éppen hogy meg kellene oldania.

Köteles munkássága azonban rendkívül fontos marad, hiszen korának egyik legtekintélyesebb tudós személyisége volt, aki döntő szerepet játszott az erdélyi magyar nyelvű filozófia kialakulásában, annak kantianus alapvetésében. Tanártársaival együtt belátta, hogy át kell térni a magyar nyelvű filozófia művelésére és meg is teremtette annak fogalmi alapjait. Nem véletlen tehát, hogy olyan jeles tanítványai, mint Bolyai János, Míkó Imre, Barabás Miklós vagy Kemény Zsigmond mindig nagy megbecsüléssel hivatkoztak és emlékeztek rá, amint azt Barabás Miklós 1826-ban készített tuszrajza, a *Quodlibet* is tanúsítja, amelyen Köteles megtisztelő módon szerepel.

Felhasznált irodalom

- Egyed Péter: *A kanti lelkiismeret- és kötelességetika átértékelése a posztmodern korban*. In: *Református Szemle*, 2006/6.
- Fichte, Johann Gottlieb: *Az erkölcsstan rendszere*. Gondolat Kiadó, Budapest 1976.
- Hajós József: *Köteles Sámuel*. Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest 1969.
- Kant, Immanuel: *A vallás a pusztá és határain belül és más írások*. Gondolat Kiadó, Budapest 1974.
- Kant, Immanuel: *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése. A gyakorlati ész kritikája. Az erkölcsök metafizikája*. Gondolat Kiadó, Budapest 1991.
- Mészáros András: *A filozófia Magyarországon*. Kalligramm, Pozsony 2000.
- Pascal, Blaise: *Gondolatok*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1982.
- Scheler, Max: *A formalizmus az etikában és a materiális értéketika*. Gondolat Kiadó, Budapest 1979.

On Sámuel Köteles' Ethical Conception and the Criticism of Kantian Ethics

The present study is a short presentation of Sámuel Köteles' ethics, in the mirror of Transylvanian and German Enlightenment. The study proves the existence of some basic similarities between the philosophical-ethical conceptions of Kant and Fichte and on the other hand the works of the above mentioned leader of 19.th century Transylvanian culture. I considered also important to achieve a critical overview of the entire kantian ethical construction using among others Max Scheler's points of view, the one that proves some deficient theses of Kant's transcendental conception. Finally my presentation focuses on the great importance of Köteles' works and the conjunction of events that made him the most excellent propagator of the kantian philosophy in Hungarian.